

**Michel de Montaigne. *Essays*. Uit het Frans vertaald door Frank de Graaff.
Boom**

**Michel de Montaigne. *Essays. Een proeve van zeven*. Uit het Frans vertaald
door Hans van Pinxteren. Athenaeum- Polak & Van Gennep**

**Michel de Montaigne. *Essays*. Uit het Frans vertaald door Andre Abeling en
Jos Tielens. Het Spectrum**

**Michel de Montaigne. *Reis naar Italië. Een reis naar Italië via Zwitserland en
Duitsland in 1580-1581*. Vertaald uit het Frans en ingeleid door Anton
Haakman. Meulenhoff**

Op weinig boeken van vier eeuwen terug zal met zoveel ongeduld zijn gewacht als op de vertaling van Montaignes *Essais*. Gisteren is deze verschenen, van de hand van Frank de Graaff. De eerste integrale Nederlandse versie sinds die van Jan Hendrik Glazemaker uit 1672. In de tussenliggende jaren is Montaigne ongetwijfeld wel gelezen, in het Frans, maar vertalingen zijn opvallend schaars, ondanks de invloed die hij in de zeventiende en achttiende eeuw heeft uitgeoefend op Hooft, Van der Goens en Hemsterhuis. In de twintigste eeuw is er, naast de vertaling van een enkel los essay, eigenlijk alleen *Uren met Montaigne* van Jan van Nijlen uit 1911. Maar daarin is nu verandering gekomen.

Aan Montaigne valt in het vervolg niet meer te ontsnappen, ook al leest dank zij de Mammoetwet geen hond meer Frans. Over een tijdje zullen er zelfs twee integrale vertalingen van de *Essais* bestaan, want ook Hans van Pinxteren heeft zich aan Montaigne gewaagd. Volgende maand verschijnen zeven essays, bij wijze van voorproefje van zijn versie van het complete werk. Sinds vorig jaar (toen op 12 september Montaignes vierhonderdste sterfdag werd herdacht) beschikken we bovendien over een vertaling van zijn *Journal de voyage* en ook nog over een andere keuze uit de *Essais*, uitgegeven door Het Spectrum.

Het is bijna te veel, maar te klagen valt er niets, want Montaigne is zoveel aandacht alleszins waard. Geen andere klassieke schrijver heeft zozeer het vermogen de afstand in tijd te overbruggen. Wie hem gaat lezen treedt binnen in een intimiteit die in een mum van tijd schrijver en lezer omvat. Volgens zijn eigen voorwoord had hij zijn *Essais* geschreven voor vrienden en verwanten, 'uitsluitend voor privé-doeleinden en huiselijk gebruik'. Het gevolg is dat ook de lezer een vriend wordt, of hij dat nu wil of niet. Terwijl Montaigne de pen vasthoudt, lezen we over zijn schouder mee en verdwalen met hem op de wonderlijke kronkelpaden van zijn geest.

Montaigne (1533-1592) is de uitvinder van het essay en meteen, in de dubbele betekenis van het woord, de meester van het genre. Iedereen die na hem essays schrijft, doet dat in zijn schaduw en zonder de illusie hem ooit te kunnen overtreffen. Dat is geen kwestie van onmacht, het vloeit voort uit de aard van het essay, die per definitie persoonlijk is, onnavolgbaar, uniek. Iedere essayist moet opnieuw beginnen, bij zichzelf. Montaigne laat zien hoe dat kan, niet hoe het moet. Maar omdat hij de eerste is geweest komt hem de ereplaats toe, al was het alleen maar ter compensatie van de onzekerheid en de twijfel die hem, als iedere uitvinder, tijdens het schrijven hebben bekropen.

De ontstaansgeschiedenis van de *Essais* is bekend. In 1571 trekt Montaigne, wiens eigenlijk naam Michel Eyquem luidt, zich terug uit het openbare leven, waarin hij onder meer de functie van *conseiller* bij het Parlement van Bordeaux heeft vervuld. Op zijn kasteel Montaigne (dat nog altijd bestaat) begint hij zijn essays te schrijven. Aanvankelijk gaat het om niet veel meer dan om een commentaar bij zijn lectuur van dichters en schrijvers uit de Oudheid. In feite is hij nog op zoek naar een onderwerp, maar gaandeweg realiseert hij zich dat hij zelf zijn eigen onderwerp is, en dan neemt zijn project vaste vorm aan.

Wanneer in 1580 de beide eerste boeken van de *Essais* worden gepubliceerd, schrijft hij een voorwoord waarin dit duidelijk wordt uitgesproken: 'Ik wil dat men mij in mijn gewone doen ziet, eenvoudig en natuurlijk, zonder gezochtheid en gekunsteldheid, want ik beschrijf mezelf. Men vindt hierin, voor zover mijn eerbied voor het publiek dat toelaat, mijn gebreken en mijn natuurlijke manier van zijn naar het leven getekend. Had ik in een van de landen geleefd waar, zoals dat heet, de zoete vrijheid van de oorspronkelijke natuurwetten nog heerst, dan had ik mij heel graag, dat kan ik U verzekeren, van top tot teen en volkomen naakt afgebeeld. Derhalve, lezer, ben ik de enige stof van mijn boek'.

Het maakt hem tot de autobiograaf die het gat vult tussen de *Confessiones* van Augustinus en de *Confessions* van Rousseau. Maar Montaigne beschrijft niet zozeer zijn doen en laten, als wel zijn gedachten. Commentaar en autobiografie gaan moeiteloos in elkaar over. En zijn relaas blijft tot het eind toe doorregen met Latijnse en Griekse citaten. Ook de gedachten waarop hij reageert zijn afkomstig uit de Oudheid. Achtereenvolgens gaat zijn belangstelling uit naar de filosofie van de Stoa, naar het scepticisme en naar het epicurisme, al is er geen sprake van een dwingende chronologie.

Twee vragen staan steeds in het middelpunt: wie ben ik? en hoe moet men leven? Montaignes *Essais* zijn de autobiografie van een moralist. Maar een moralist die nauwelijks preekt of vermaant. Eerder is het zo dat hij de lezer deelgenoot maakt van zijn bevindingen en voorkeuren; het is vervolgens aan die lezer om daar zijn voordeel mee te doen - of niet.

Voor al de moderne lezers hebben de autobiografische inzet aantrekkelijk gevonden. Door Montaignes tijdgenoten is deze kant van de *Essais* grotendeels genegeerd. Zij zagen in hem allereerst een stoïcijnse 'wijze', een tweede Seneca. Een man voor wie filosoferen hetzelfde was als 'leren te sterven', zoals de titel van een van zijn essays luidt. Wat hij over zijn privéleven prijs gaf, schreef men toe aan provocatie of ijdelheid. Precies omgekeerd is de reactie in de twintigste eeuw. Iemand als Andre Gide vond juist de autobiografische bekentenissen het meest de moeite waard, terwijl hij in de rest een hoop 'geklets' aantrof.

Hetzelfde 'geklets' is waarschijnlijk debet aan de verveling die Du Perron (blijkens een brief aan Ter Braak uit 1932) aan zijn lectuur overhield. Naar zijn smaak was Montaigne alleen per bloemlezing te verteren. In werkelijkheid is het onzin een zo rigoureuze scheiding aan te brengen. Elke eenzijdige selectie, zoals de invloedrijke compilatie van 'wijsheden' die Pierre Charron in 1601 publiceerde onder de titel *De la Sagesse*, is een ontoelaatbare verminking van Montaignes opzet en een poging hem in

een gareel te dwingen dat niet het zijne is.

Typerend voor Montaignes manier van schrijven is zijn principiële verzet tegen elk gareel. In zijn tijd bestond dat met name uit de regels van de retorica die hij aan zijn laars lapte en uit de systematiek van de scholastische filosofie. Hij wilde het volle leven zelf te pakken krijgen, inclusief alle ongerijmdheden, tegenspraak en dubbelzinnigheden. Daarvoor had hij zijn essays bedacht. Het zijn proefnemingen, telkens opnieuw herhaalde experimenten, waarin hij zichzelf uittest om te ondervinden wie hij is. 'Zoals mijn gedachtespinsels bij me opkomen pak ik ze samen (...) Ik wil dat men mijn natuurlijke en gewone gang ziet, hoe wanordelijk die ook is. Ik laat mij zien zoals ik blijk te zijn!'

Montaigne is een van de aartsvaders van het moderne individualisme. Alles draait in de *Essais* om hemzelf. Maar het eigen ik is bij hem niet een vaststaand gegeven. Het doelwit blijkt hem steeds weer te ontglippen. 'Ik beschrijf niet het wezen. Ik beschrijf de overgang: niet de overgang van de ene leeftijd naar de andere (...) maar van dag tot dag, van minuut tot minuut. Mijn verslag moet aan het uur worden aangepast. Ik kan zo weer veranderen, zowel door mijn lot als door mijn eigen keuze'. Elke opname is een momentopname. Vandaar het open karakter van de *Essais*: om ze te voltooien zou hij met de pen in de hand moeten sterven.

Herhaaldelijk schrijft Montaigne dat hij geen goed geheugen heeft. Hij moet als het ware steeds weer bij het begin beginnen, zoals ook de natuur steeds weer opnieuw begint. 'De natuur heeft zich verplicht nooit iets te maken dat niet afwijkt van het vorige', lezen we in het laatste essay. Verandering en verscheidenheid - zo zien de meest constante eigenschappen van de wereld eruit, en aan zichzelf leest Montaigne de juistheid van dit inzicht af. Elk moment wordt een nieuw ik geschapen, afhankelijk van de voortdurend wisselende gezichtspunten waaronder men zichzelf beziet.

Alleen op papier kan ook de continuïteit zichtbaar worden. Alle verschillen sluiten niet uit dat op den duur een herkenbaar patroon ontstaat. Een eenheid, zij het een eenheid in verscheidenheid, die vervolgens een steun kan worden om het eigen leven vorm te geven. Want daar zal het Montaigne steeds meer om te doen zijn: het eigen leven in de greep te krijgen. Het schrijven is daarbij een onmisbare steun. 'Ik heb mijn boek niet meer gemaakt dan mijn boek mij heeft gemaakt', bekent hij ergens. Door het eigen leven in woorden te vangen, geeft hij het richting.

Dat is in wezen een esthetische houding. De essayist vormt zichzelf, als een kunstenaar. Deze levenskunst is zijn antwoord geweest op het scepticisme, waarmee hij via het in 1663 vertaalde werk van Sextus Empiricus in aanraking kwam. Het sceptische denken moet voor Montaigne een paradoxale spiegel zijn geweest: het bevestigde zijn twijfel, die zich niet alleen uitstreekte tot zijn persoonlijke ik maar alle heersende waarden en waarheden omsloot.

Hij was in de zestiende eeuw niet de enige die er zo over dacht. De Renaissance, de ontdekkingsreizen en de Reformatie hadden de zekerheden van het middeleeuwse wereldbeeld onderuit gehaald. Uit het antieke verleden was een complete, grotendeels vergeten wereld opgestaan, achter de horizon bleken zich onbekende continenten uit te strekken, de eenheid van het christendom was

verdwenen in de kruitdamp van de godsdienstoorlogen. Montaigne had zijn verandering en verscheidenheid niet verzonnen; hij hoefde maar om zich heen te kijken en van alle kanten sprongen de bewijzen hem tegemoet. En dan miste hij nog de 'revolutie' in de astronomie van Copernicus. Hij hoorde er wel van, maar de betekenis ontging hem. De scepsis was al te ver doorgedrongen.

'Wat weet ik?' werd zijn lijfspreuk, ironischerwijs in Frankrijk nu de titel van een populaire encyclopedie in pocketvorm. Met de vraag hoopte hij ook de twijfel aan de twijfel recht te doen. Want voor een echte scepticus staat niets vast. Een uitzondering maakte Montaigne alleen voor God en voor de natuur. Maar Gods bestaan had niets met het menselijk verstand te maken. De godsdienst was uitsluitend een kwestie van geloof, zoals hij duidelijk maakte in zijn Apologie van Raymond Sebond.

In dit essay wordt de omvang van de twijfel gemeten, en dat verklaart misschien waarom het ook het langste essay is geworden dat Montaigne geschreven heeft. De hoogste wijsheid blijkt er, net als bij zijn held Socrates, op neer te komen dat we weten dat we niets weten. Een curieuze 'apologie' blijft het intussen wel, want Raymond Sebond, een Spaans theoloog van wie Montaigne eerder de *Theologia naturalis* had vertaald, meende juist dat de geloofswaarheden met het verstand konden worden bewezen. Montaigne verdedigt hem, niet door zijn argumenten te versterken maar door de waarde van alle verstandelijke argumenten op religieus gebied in twijfel te trekken.

Dat resulteert in een weinig verheffend beeld van de mens, dat radicaal afwijkt van de lofredes die sommige Renaissancefilosofen op de mens hadden afgestoken. Voor Montaigne komt het allemaal neer op ijdele hoogmoed: 'Kan men zich iets lachwekkenders voorstellen dan dat armzalige, meelijwekkende schepsel, dat zichzelf niet eens in de hand heeft en aan alle kanten kwetsbaar is, zich uitgeeft voor de heer en meester van het heelal, terwijl hij niet eens in staat is het kleinste deel daarvan te overzien, laat staan te regeren?' Nederigheid en gehoorzaamheid zouden hem beter passen. 'Wilt U dat een mens gezond is, wilt U dat hij evenwichtig is en stevig en zeker op zijn benen staat: hult U hem dan in duisternis, werkeloosheid en traagheid'.

Wie Montaignes spreekwoordelijke nieuwsgierigheid kent zal dit verrassende uitspraken vinden. Het was hem blijkbaar ernst toen hij aankondigde de tegenspraak niet uit de weg te zullen gaan. Of overdrijft hij alleen maar? Een beetje misschien. Maar we moeten zijn uitspraken wel in hun context lezen. Montaigne keert zich minder tegen het verstand als zodanig dan tegen de pretentie van wetenschap, theologie en filosofie zekere kennis te verschaffen. Het enige wat zij hebben opgeleverd zijn schijnzekerheden, onwaar en schadelijk bovendien. Dat laatste lijkt het belangrijkste: het gaat hem om alle ellende die uit de zelfoverschatting van de mens is voortgevloeid.

Montaigne bekende zich tot het scepticisme, terwijl Frankrijk werd verscheurd door een bloedige burgeroorlog tussen katholieken en hugenoten. Beide partijen claimden het ware geloof te bezitten. Wat Montaigne nu betoogt is dat de middelen ontbreken om vast te stellen wie gelijk heeft. Zelf koos hij voor het

katholicisme, uit pragmatische overwegingen, ook al weten we uit zijn *Journal de voyage* (waarin naast het wel en wee van zijn nierstenen ook zijn kerkgang trouw wordt geboekstaafd) dat hij een praktiserend gelovige is geweest.

De hugenoten (onder wie hij vele vrienden had) bestreed hij niet om theologische redenen, maar omdat ze de orde en de rust in de staat verstoorden. De sceptis vindt bij hem een tegenwicht in wat je zijn conservatisme kunt noemen. In religieuze en politieke kwesties geeft hij altijd de voorkeur aan de status quo. Niet omdat hij daarmee zo tevreden is, maar omdat hij niet gelooft in de mogelijkheid van een daadwerkelijke verbetering. Om dezelfde reden ziet hij niets in politiek utopisme:

‘Niets drukt zo zwaar op een staat als vernieuwingen: verandering op zich schept al een kader voor onrecht en tirannie. Wanneer een onderdeel uit zijn voegen raakt kan men het ondersteunen. Men kan trachten te beletten dat deze ontaarding en verwording, waar alle dingen van nature aan onderhevig zijn, ons niet te ver van onze oorsprongen en beginselen verwijderd doen raken. Maar zo'n grote massa te willen omsmelten en van zo'n groot gebouw de fundamenten te willen vernieuwen, dat is een onderneming voor hen die iets willen reinigen door alles weg te vagen, die op zichzelf staande gebreken willen verhelpen door middel van de totale chaos en ziekten menen te genezen met de dood’.

Montaigne was ervan overtuigd dat zijn eigen tijd ‘ziek’ was, bedreigd met de ondergang als gevolg van een algehele desintegratie. De oorzaak wist hij ook aan te wijzen: door zijn hoogmoed was de mens vervreemd geraakt van de natuur. Hij had zijn natuurlijke ‘maat’ uit het oog verloren. In zijn *Essais* probeert Montaigne deze fatale fout te herstellen. Niet in de politiek, in de theologie of in de wetenschap, die alle buiten zijn bereik liggen, maar op het enige terrein dat hem wel ter beschikking staat: dat van zijn eigen leven. Door zichzelf te beschrijven zoals hij is, probeert hij opnieuw recht doen aan het natuurlijke in de mens.

‘Wanneer ik met mijn poes speel, wie weet dan of zij mij niet meer als amusement gebruikt dan ik haar?’ vraagt hij zich af in de *Apologie van Raymond Sebond*. In hetzelfde essay doet hij zijn uiterste best het verschil tussen mens en dier te minimaliseren. De dieren zijn er zelfs beter aan toe, omdat zij zich houden aan de ‘grenzen die de natuur ons heeft gesteld’, terwijl de mens ze, verblind door zijn zucht naar kennis, voortdurend schendt. Ook de zogenaamde ‘wilde’ volken van de Nieuwe Wereld leven gelukkiger, omdat ze dichter bij de natuur staan. In Europa daarentegen is men de ‘wetten van de natuur’ vergeten en daarvoor wordt nu op pijnlijke wijze de prijs betaald.

In de eenzaamheid van zijn bibliotheek, waar zijn schrijftafel staat, slaagt Montaigne erin aan de afrekening te ontkomen, door zich via zijn zelfonderzoek en in een epicuristisch *carpe diem* zo veel mogelijk aan zijn ‘milde leidsvrouw’ over te geven. Met de geest, maar niet minder met het lichaam, waarvan de scheiding door hem principieel wordt afgewezen. Juist de combinatie van beide kan verhinderen dat de mens zich eenzijdig overgeeft aan zijn hoogmoedige hersenspinsels, die de natuurlijke realiteit aan het oog onttrekken. Want die natuurlijke realiteit, dat zijn we in de eerste plaats zelf. ‘Wij verwarren ons denken met algemeenheden, met universele oorzaken en processen die zich ook zonder ons wel voltrekken, en gaan voorbij aan onze eigen

realiteit, aan onszelf, aan Michel, die ons nader staat en meer aangaat dan de mens in het algemeen'.

Uiteindelijk is Montaigne niet tegen elke wetenschap en elke filosofie, hij verlangt alleen iets anders dan men hem tot dusver heeft geboden. En dan de moderne mens in de zeventiende eeuw van Descartes, de overwinnaar van de scepsis, zou ontvangen. Het denken, zowel dat van de aristotelische scholastiek als van het cartesiaanse rationalisme, heeft de werkelijkheid in abstracte schema's en systemen gewrongen, zonder rekening te houden met de natuurlijke grilligheid, veranderlijkheid, diversiteit. Montaigne, die er een filosofie 'van de daad, van de natuurlijke praktijk hier en nu' op na houdt, doet dat wel.

Als er iets is dat hedendaagse, postmoderne lezers, levend in een wereld waarvan de realiteit langzamerhand zo abstract is geworden dat we het niet eens meer in de gaten hebben, in Montaigne kan aanspreken, dan is het dit. Bij wijze van tegenwicht. Binnen de abstracties en universalia blijft altijd wel een tuintje open, waar alles anders is, niets en niemand op elkaar of op zichzelf hoeft te lijken en de illusie van de natuur nog wordt hooggehouden. In onze wereld is dat de literatuur en daar hoort Montaigne dan ook thuis, als schrijver en als filosoof.

'*Distinguo* is het meest universele artikel van mijn logica', verklaart hij in een van zijn essays. Niets is hetzelfde, en daarom is alles de moeite waard, als je er maar de passende aandacht voor op weet te brengen, of het nu gaat om droefgeestigheid, leugenaars, angst, betweterij, de opvoeding van kinderen, vriendschap, kannibalen, eenzaamheid, slapen, strijdrossen, oude gebruiken, geuren, gebeden, dronkenschap, eervolle beloningen, boeken, postrijden, eigendunk, duimen, een gedrochtelijk kind, woede, de gelijkenis tussen kinderen en hun vaders, berouw, kreupelen of voertuigen.

Over al deze zaken en nog veel meer heeft Montaigne essays geschreven, waarin het onderwerp geregeld zoek raakt tussen de anekdotes, uitweidingen, associaties, bijgedachten, losse invallen, grappen, citaten en latere aanvullingen. Maar erg is dat niet, want het echte onderwerp (Montaigne zelf) is steeds aanwezig in de hoogst persoonlijke stijl, een direct en beweeglijk parlando dat zich niet stoort aan de officiële grammatica en probleemloos spreektaal en zelfs dialect in zijn zinnen toelaat.

In het Nederlands is dat nooit zonder verlies aan kleur en klank te reproduceren. In de vertalingen is Montaigne onwillekeurig wat minder bizar, wat minder markant, wat minder onverwisselbaar geworden dan in het oorspronkelijke Frans, maar het kost nu ook wel heel wat minder inspanning om hem te lezen. Bij een auteur die met typerende nonchalance schreef dat hij in boeken niets anders zocht dan zich 'met een waardig tijdverdrijf te amuseren' kan het niet anders of dit laatste voordeel moet zwaarder wegen dan het eerste nadeel.

(*de Volkskrant*, 30-4-1993)